

प्रकरण चौथे

कर्तव्यनिष्ठ सेवक आणि श्रीकृष्ण मक्त संजय व पुत्रमोहाध पिता धृतराष्ट्र --

प्रकरण चौथे

कर्तव्यनिष्ठ सेवक आणि श्रीकृष्ण मक्त संजय व पुत्र मोहाघ
पिता धृतराष्ट्र --

प्रास्ताविक --

महामारत या कलाकृतीचा लेखक व्यास आहेत. व्यासप्रतिभेने महामारतामध्ये अनेक व्यक्तिरेखा चित्रित झालेल्या आहेत. पूर्ण पुरूष म्हणून श्रीकृष्ण, अतिरेकी पुत्रप्रेमाने अंध बनलेला पिता धृतराष्ट्र, पितामह भीष्माचार्य, आचार्य गुरू द्रोणाचार्य विद्वान न्यायनिष्ठ विदुर, दुराग्रही आणि आग्रही दुर्योधन, दानशूर कर्ण, नावाप्रमाणे धर्मनिष्ठ असणारा धर्म, बलशाही भीम, नरपुरूष अर्जुन, पतिव्रता म्हणून गांधारी, द्रौपदी इत्यादी व्यक्तिरेखा व्यासांनी चिरंजीव केलेल्या आहेत.

वर उल्लेख केलेल्या महामारतातील महत्त्वाच्या व्यक्तिरेखा आहेत. या व्यक्तिरेखांशी संबंधित असणारी संजयाची व्यक्तिरेखा व्यासांनी चित्रित केलेली आहे. युद्धाच्यापूर्वी कैरवांच्या बाजूने पांडवांशी शिष्टाई करणारा विद्वान संजय आणि कुक्षीत्रावर खेळत्या गेलेल्या युद्धाचे गीतेचे उत्कृष्ट समालोचन करणारा संजय म्हणजे माग्याचे दुसरे रूप आहे. संजय हा राजा धृतराष्ट्राचा विश्वासू सेवक आहे. माग्यवंतानाही करंटे कपाळवात्यांचे सेवकपण करावे लागते हे दुर्भाग्यच परंतु या दुर्भाग्यामुळे विश्वरूप दर्शनाचे सुभाग्य लाभले हे ही विसरता येत नाही.

धृतराष्ट्र अंधळा तरा पण या युद्धातील सर्व प्रकार कळावा अशी त्याची

तीव्र इच्छा होती. परंतु कैरव- पांडवांच्या युद्धात कैरवांचा विनाश होईल या भीतीने व्यासानी देऊ केलेले दृष्टीदान नाकारले. तेव्हा व्यासानी धृतराष्ट्राला युद्धवार्ता कळावी या हेतूने धर्मात्मा व बुद्धिमान असणाऱ्या संजयाला दिव्यदृष्टी देऊन त्याची त्या ठिकाणी नियुक्ती केली.

महामारतातील संजयाचे चरित्र थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहे - गवताण सुतांचा पुत्र याचे गावालीन असे पैतृक नाव आढळते. हा धृतराष्ट्राचा सारथी व सल्लागार होता. (म. आ. ६४. ३९ कुं) भीष्मादिकांचे न ऐकल्यामुळे व द्रौपदीचा अपमान केल्याबद्दल याने दुर्योधनाची निंदा व युधिष्ठिराला उपदेश केला. (म.स. १०३ कुं) धृतराष्ट्राजेंवरून हा उपलव्यास साम घडवून आणण्यासाठी पांडवाकडे गेला होता. (म.उ. २३.१ कुं) युद्ध पाहता याचे म्हणून व्यास धृतराष्ट्रास दृष्टी देणार होता परंतु त्याने ते पाहवणार नाही, करिता नुसते ऐकण्याची इच्छा प्रदर्शित केली म्हणून व्यासाने यास दिव्यदृष्टी दिली. रणागणावर युद्ध पहात असता व धनधार युद्धातही अवध्यता असे वर दिले (म.भी. २९ (कुं.) याने धृष्टद्युम्नावर चाल केली पण त्याने यास पळवून लावले .

यास एकदा मूर्च्छित केले. (म.श. २४.५० कुं.) तसेच हा रणामूमीवरून परत जात असता याच्याबरोबर धृतराष्ट्रास दुर्योधनाने निरोप पाठविला (म.रा. २९.१९ कुं) यावरून हा युद्धप्रसंग पाहण्याकरिता प्रत्यक्षा हजर असे. हा रात्री धृतराष्ट्रास सर्व बातमी सांगत असावा. कृष्णाने अर्जुनास सांगितलेली गीता व युद्धाचे विस्तृत वर्णन याने धृतराष्ट्रास सांगितले (म.भी. २४.४२) युद्ध संपल्यानंतर याची दिव्यदृष्टी संपली. १

महामारतातील संजयाच्या चरित्रावरून संजयाविषयी अनेकविध स्वरूपाची माहिती मिळते. सुतपुत्र संजय, धृतराष्ट्राचा विश्वासू सेवक व सारथी, दिव्यदृष्टीचा लाभधारक, द्रौपदी वस्त्राहरणाचा निषेधक, युद्धात कैरवांचा पाठीराखा, चौकस नजरेचा, गीता व विस्तृत वर्णन सांगणारा निवेदक इत्यादी मूमिक्ते संजय महामारतात आविष्कृत झालेला आहे. ज्ञानेश्वरीत मात्र दिव्यदृष्टीच्या सामर्थ्याने

धृतराष्ट्राजवळ बसून कुर्क्षोत्रावरील युध्दासमयी श्रीकृष्णाने अर्जुनाला ऐकविलेली गीता धृतराष्ट्राला ऐकविणारा उत्कृष्ट निवेदक, रसिक श्रोता , कृष्णामक्त, आश्रिताबरोबर कसे वागावे याचे ^{मान} असलेला कर्तव्यनिष्ठ सेवक इत्यादी भूमिकेत ज्ञानेश्वरीत अवतीर्ण झालेला आहे.

गीतेतील संजय कुर्क्षोत्रावरील कैरव-पांडवाकडील सैन्याचे व व्यूहरचनेचे वर्णन करणारा, विश्वरूपाचे वर्णन करणारा आणि श्रीकृष्णार्जुन संवादाने रोमांचित होऊन व्यासकृपेचे ऋण व्यक्त करून जिकडे श्रीकृष्ण व अर्जुन तिकडे विजय असे ठामपणे सांगणारा संजय पहाक्यास मिळतो. ज्ञानदेवानी मात्र विविध प्रसंगाच्या निमित्ताने श्रीकृष्णार्जुन संवादसुख सोहळ्याने संजयाच्या मनात भावतरंग उमटतात, त्याचे ज्ञानदेव काव्यात्मक असे चित्रण करतात यामुळे संजयाची व्यक्तिरेखा जीवंतपणे साकारते. संजयाच्या व्यक्तिरेखला ज्ञानदेवीमध्ये व्यक्तिमत्व प्राप्त होते.

सौन्दर्यपूजक संजय --

संजय कुर्क्षोत्रावरील कैरव - पांडवांच्या सैन्यामधील योध्यांचे सामर्थ्य आणि पराक्रम धृतराष्ट्राला ऐकवत आहे. प्रथम कैरवांच्या सैन्यातील योध्यांचे वर्णन करतो. यामध्ये धृतराष्ट्राच्या ^{सैन्याची} पराक्रमाचा अधिक गौरव करतो. संजयाची निरीक्षाणाशक्ती अफाट आहे. दुर्योधनाच्या बारीक सारीक हालचाली अचूक टिपतो. कैरव सैन्याचे प्रेरणादायक व प्रभावी असे ओजस्वी वर्णन संजय करतो. कैरवाच्या तुलनेने पांडवांचे सैन्य कमी आहेत परंतु त्यांची रचना मोठी आहे असे सांगून धृतराष्ट्राला संतुष्ट करतो. कैरव सैन्याकडून पांडव सैन्याकडे संजयाची नजर वळते ती प्रथम मध्यमागी उम्या केलेल्या अर्जुनाच्या रथावर. संजय पांडवांकडील वीर योध्यांचे वर्णन करण्या ऐवजी अर्जुनाच्या रथाचे रूपकात्मक असे काव्यमय वर्णन करतो,

हो का निजसार विजयाचे । की ते पांडार तेजाचे ।

जेथ गहडाचिये जावळियेथे । कांतले चा-ही ॥

की पासांचा मेहू जैसा । रहंवरु मिरवतसे तैसा ।

तेजे कौंदाटलिया दिशा । जयाचेनि ॥

जेथ आश्ववाहकु आपण । वैकुंठीया राणा जाण ।
 तया रथाचे गुण । काय वर्ण ॥
 देखा नवल तया प्रभूचे । अदमूत प्रेम मक्ताचे ।
 जे सारथ्यपण पार्थाचे । करितु असे (१ । १३८, ४२)

विजयाचे माहेरघर असणा-या रथाला गरूडासारखे वेगवान घोडे, मेरू पर्वता-सारखे पंख, रथाचे अफाट तेज आणि विशेष म्हणजे सेवकाला पाठीशी घालून योगेश्वर श्रीकृष्ण पुढे सरलेला आहे. रथाचा आकार, रथाचा वेग, रथाचे तेज, श्रीकृष्णासारखा सारथी असे सौन्दर्यपूर्ण वर्णन ज्ञानदेवानी संजयमुखातून केलेले आहे. संवेदनशील मनाचा सौन्दर्याचा पूजक असे वर्णन करू शकतो. यामुळे सौन्दर्याचा पूजक अशी संजयाची प्रतिमा या ठिकाणी निर्माण झालेली आहे.

या युद्धामध्ये रथाची संख्या हजारांच्या घरात आहे. संजयाला मात्र अर्जुनाचाच रथ अधिक सुंदर वाटतो म्हणून त्या रथाचे तो गुणगारव करतो. मी कैरवांचा आश्रित आहे तेव्हा कैरवांचा शत्रू अर्जुन याच्या रथाचे गुणवर्णन कसे करू असा संकोच त्याच्या मनात येत नाही. सौन्दर्य पूजकाच्या दृष्टीने सौन्दर्य महत्वाचे असते म्हणून तो अर्जुनाच्या रथाचे सौन्दर्यपूर्ण वर्णन करतो.

संजय हा सूतपुत्र आणि सारथी असल्याने रथाविषयी उपजत प्रेम असणे स्वामाविक आहे. ज्याचे जीवन रथाशी निगडित आहे त्या व्यक्तीला असा एखादा सुन्दर रथ पाहल्यानंतर आनंद होणे साहजिकच आहे. हे निकोप मनोवृत्तीचे घोटक आहे. संजय हा निकोपमनाचा निःपक्षापाती वृत्तीचा असल्याने त्याने अर्जुनाच्या रथाचे मुक्तकंठाने कौतुक केलेले आहे. यातच श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्याविषयीचे प्रेम अप्रगट आहे काही अशी प्रगट आहे.

कर्तव्यनिष्ठ संजय --

व्यासानी संजयाला जे काम दिलेले आहे, संजयावर जी जबाबदारी टाकलेली आहे ती निष्ठेने पूर्ण करीत आहे. संजय कर्तव्य तत्पर आणि कर्तव्यनिष्ठ आहे.

श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्यामध्ये जो संवाद सुखाचा सोहळा चाललेला आहे, त्या संवादाचा घृतराष्ट्रावर काहीही परिणाम होत नाही परंतु संजय संतुष्ट होतो. या संवादसुखाचा संजयाच्या शरीरगात्रावर जो परिणाम होतो त्याचे ज्ञानदेव चित्रात्मक असे वर्णन करतात --

चिच चाकाटले आट्ट घेत । वाचा पांगुळ्ळी जेथची तेथ ।
 आपादकंचुक्ति । रोमाच आले *
 अर्धोन्मीलित डोळे । वर्णताति आनंदजळे ।
 आतुलिया सुखोमीचिनि बळे । बाहेरी कापे *
 पै आधवाचि रोममुळी । आली स्वेदकणिका निर्मळी ।
 लेहला मेातियाची कडियाळी । आवडे तैसा *
 ऐसा महासुखायेनि अतिरसे । जेथ आटणी हो पाहे जीवदशे ।
 तेथ निरोपिले व्यासे । ते नेदीच हो (९ । ५२७ ते ५३०)

श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाने संजयाला अष्टसात्वीक पावाचे मरते आलेले आहे. या आनंदाच्या मरातही संजय आपली कर्तव्यदक्षता विसरत नाही. त्याची कर्तव्य-निष्ठा जागृत आहे. या महासुखाने जीवदशेची आटणी होऊ लागली तेव्हा व्यासानी युध्दावृत्तीत सांगावयाची केलेली आज्ञा जीवदशेची आटणी करू देईना या महासुखातच राहण्याची इच्छा संजयाची आहे. परंतु या सुखापेक्षा कर्तव्य महत्वाचे माणून तो संवादसुखाचा त्याग करून आपले निवेदन अर्द्धित ठेवतो.

विनयशील वृत्तीचा संजय --

संजय विद्वान आहे तसाच तो इतरांशी विनयशीलतेने वागणारा आहे. संजयाच्या अंगी असलेली विनयशीलता ज्ञानदेवानी संजय व अर्जुन यांच्या संबंदात चित्रित केलेली आहे. श्रीकृष्णानी अर्जुनाला केलेला अध्यात्मज्ञानाचा बोध अर्जुनाच्या निमिचाने का होईना संजयाला मिळालेला आहे. यामुळे संजयाची अध्यात्मज्ञानाची मूक मागलेली आहे. अर्जुनामुळे आपल्याला अध्यात्मज्ञानाचे सुख लाभलेले आहे असे समजून सुखानुभवाने लवलेला संजय आनंदाच्या मरात अर्जुनाचा सुख देणारा गुरू असा उल्लेख करतो.

संजय म्हणो कौरवराया । गुणा ये रिपूचिया ।

आणि गुरूही हा आमुचिया । सुखाचा । (१७ । ४२७)

विधिलिखित गुरू एकच असतात आणि ते मुख्य गुरू असतात परंतु ज्ञान, अनुभव देणारे अनेक उपगुरूही असतात. निमित्तरूपाने का होईना अर्जुनामुळे पारमार्थिक गोष्टींचे ज्ञानसत्र ऐकायला मिळाले तेव्हा अर्जुनही आपला गुरू होऊ शकतो अशी संजयाची झालेली धारणा संजयाच्या व्यक्तिमत्त्वातील विनयशीलता सुलविते. अर्थात व्यास हे संजयाचे गुरू आहेत हे आठराव्या अध्यायात संजयमुखातून ज्ञानदेवानी सांगितलेले आहे (१८.१६१२)

संजयाच्या या सौजन्यपूर्ण वर्तणुकीचे दर्शन ज्ञानेश्वरसर घडते. संजय हा धृतराष्ट्राचा सेवक आहे, श्रीकृष्णाचा चाहता आहे. अर्जुनाच्या माग्यावर व मक्तीवर संतुष्ट आहे. श्रीकृष्णार्जुनाविषयीचा मोह अनावर होतो परंतु धृतराष्ट्र असंतुष्ट होईल याचेही मान ठेवतो. या युद्धात धृतराष्ट्र पुत्राचा विनाश होणार आहे. माझ्याशिवाय धृतराष्ट्राला दुसरा आधार नाही तेव्हा धृतराष्ट्राचा कसाही उपमर्द करावा अशी संजयाची भावना होत नाही, उलट तो धृतराष्ट्राविषयी कृतज्ञताचा व्यक्त करतो.

व्यासांविषयीचा प्रेमभाव जागृत ठेवणारा संजय --

व्यासकृपा झाली म्हणूनच संजय गीता श्रवणाचा आणि निवेदनाचा अधिकारी झाला. व्यासांचे हे ऋण न फिटणारे आहे याची जाणीव संजयाला आहे. म्हणूनच व्यासांच्या ऋणाची स्मृती सतत जागृत ठेवणारा संजय ज्ञानदेवानी चित्रित करून संजयाच्या व्यक्तिमत्त्वाची उंची अधिक वाढवलेली आहे. गीतेतील संजय व्यासकृपेमुळे श्रीकृष्णार्जुनांच्या संवादाचा योग लाभला असे म्हणातो परंतु ज्ञानदेवांचा संजय खड्यावरच थांबत नाही तर व्यासांचे ऋण नम्रपणे व्यक्त करतो.

अर्जुनासारखा सर्वश्रेष्ठ मक्त व शिष्य लाभल्याने श्रीकृष्णाला अत्यानंद होऊन श्रीकृष्ण आनंदाने नाचायला लागतात हे चित्र पाहून संजयाच्या मनामध्ये व्यासा -

विषयीचा प्रेमभाव जागृत होतो. श्रीकृष्णासारखाच बेहोण होतो व या तल्लीन अवस्थेतच व्यासकृपेचे स्मरण करतो. याचे ज्ञानदेवानी रसपूर्ण असे काव्यात्मक वर्णन केलेले आहे. त्यामुळे संजयाच्या मनातील प्रेमभाव अधिकच जीवंत वाटतो. ज्ञानदेव त्याचे वर्णन करतात.

तेणे उंचबळलेपणे । संजय धृतराष्ट्राते म्हणो ।
 जी कैसे बादरायणे । रक्षालो दोषे *
 आजि तुमते अवधारा । नाही चर्मचक्षूही संसारा ।
 की ज्ञानदृष्टीव्यवहारा । आणिलेती ॥
 आणि रथीचिये राहाटी । दोई जो धोडियासाठी
 तथा आम्हा या गोष्टी । गोचरा होती *
 बरी जुझाचे निर्वाण । मांडले असे दाहण ।
 दोही हारी आपण । हारपिजे जैसे *
 येवढा जिये साकज । कैसा अनुग्रही पै गाढा ।
 जे ब्रह्मानंदु उघडा । मोगवितसे (१८ । १५७९ ते ८३)

स्वतःच्या योग्यतेच्या संदर्भात श्रीकृष्णार्जुन संवादाचा योग किती माग्यशाली आहे याविषयी संजयाचे मत संजयाच्याच मुखातून ज्ञानदेवानी वदविलेले आहे. यामुळे संजयाच्या मनातील व्यासाविषयीचा प्रेमभाव व व्यासाचे स्थान याचे प्रकटीकरण अत्यंत हृद्य झालेले आहे.

श्रीकृष्णार्जुन संवादाने बेहोण होऊन मानावर येताच क्षाणी संजय व्यासाविषयीची कृतज्ञता व्यक्त करतो. आनंदाने हुरळून न जाता वास्तवाचेही मान संजयाने राखलेले आहे. गीताश्रवण सोहळ्याचे संपूर्ण श्रेय व्यासाना देऊन व्यासाचे ऋण व्यक्त करताना संजय म्हणतो .उपनिषाधामध्येही उपलब्ध न होणारे गुप्तज्ञान व्यास कृपेने समजलेले आहे. श्रीकृष्णाची वाक्ये व्यासकृपेने अनायसे प्राप्त झालेली आहेत. व्यासाविषयीचा पराकेटीचा विनम्रभाव व्यक्त करतेवेळी संजय म्हणतो --

अहो अर्जुनाचिये मिष्ये । आपणापेचि दुजे ऐसे ।
 नटोनिया आपणाया उदेशी । बैलिले जे देव ॥
 जेथ की माझी श्रोत्र । पाटाचे जाले जी पात्र ।
 काय वानू स्वतंत्र । सामर्थ्य श्रीगुरूचे (१८ । १६११— १२)

गुरू आणि शिष्य यांच्या नात्याचे श्रेष्ठतम दर्शन शिष्याने आपले सर्व कर्तृत्व गुरूला अर्पण करण्यात व आपले सर्व ज्ञान शिष्याला देण्यात घडते. संजयाने आपला सर्व कर्तृत्वामिमान व्यासाना दिलेला आहे त्यामुळे संजय व व्यास यांचे नाते उद्बोधक ठरलेले आहेत.

श्रीव्यास शिष्य संजय आणि श्रीनिवृत्ति शिष्य ज्ञानदेव यांच्यात अनेक साम्यस्थळे आहेत. दोघानीही आपला कर्तृत्वामिमान गुरूंना अर्पण केलेला आहे. यामुळे संजय आणि ज्ञानदेव यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे रंग एकमेकात मिसळूनही एकमेकांपासून अलग होतात, हेच ज्ञानदेवांच्या व्यक्तिचित्रणाचे श्रेष्ठतम साहित्यिक कला-मूल्य आहे.

संजयाचे निवेदन कैशाल्य --

श्रीकृष्णाने अर्जुनाला सांगितलेली गीता संजयाने धृतराष्ट्राला जशी आहे तशीच सांगितलेली आहे, यामुळे गीतेचा निवेदक असणाऱ्या संजयाच्या मावमावनाना स्वतंत्र प्रजेला येथे अजिबात स्थान नाही. ज्ञानदेवीत मात्र ज्ञानदेवानी काही प्रसंगाचे निवेदन संजय मुखातून केलेले आहे, हे वर्णन कलात्मकतेने केल्याने त्या प्रसंगामध्ये सौन्दर्य निर्मिती झालेली आहे, यामुळे संजयाच्या निवेदन कैशाल्याला पैलू पडलेला आहे.

श्रीकृष्णार्जुनाचा सुरू असलेला संवाद आता समाप्तीकडे चाललेला आहे. संवाद समाप्तीच्या समीप श्रीकृष्णार्जुनाची जी भावनिक, मानसिक, शारीरिक, आत्मिक व वैचारिक स्वरूपता झालेली आहे. श्रीकृष्णार्जुनाच्या या अवस्थेचे संजयाने व्यावहारिक जीवनातील उदाहरणाच्या द्वारे केलेले वर्णन संजयाच्या निवेदन कैशाल्याचे निदर्शक आहे. अर्जुनाच्या माणणाने श्रीकृष्णाला अत्यंत आनंद झालेला प्रसंग

आठराव्या अध्यायात आहे. या प्रसंगी अर्जुन व श्रीकृष्ण दिसायला भिन्न वाटत आहेत परंतु ते दोघे अभिन्नच आहे हे समुद्र आणि नद्या, आरसा आणि आरशा - समोरील पदार्थ या उदाहरणाच्याद्वारे पटवून देते, समर्थ संजय म्हणतो --

आता मेहु जरी मोड । तरी प्रश्नोत्तरे का घडे ?
 ना मेहुचि तरी जोडे । संवादसुख का *
 ऐसे बोलता दुजेपणे । संवादी द्वैत गिळणे ।
 ते ऐकिले बोलणे । दोघांचे मिया *
 उटून दोन्ही आरसे । वोडविलिया सरिसे ।
 कोण कोणा पाहतेसे । कल्पाने पा १ (१८/१५९४ त ९६)

श्रीकृष्णार्जुन संवादात त्या दोघांचे ऐक्य कसे झाले याचे संजयमुखातून ज्ञानदेवानी स्पष्टीकरणात्मक वर्णन केल्याने संजयाच्या व्यक्तिमत्त्वातील निवेदन कैशाल्य प्रकाशात आले. संजय हा विद्वतापूर्ण निवेदनकारणारा आहे हे महामारतातही वाचावयास मिळते. (म.उ.२३.कुं)

देहमान हरपलेला संजय --

श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाची समाप्ती श्रीकृष्णाने दिलेल्या प्रीती अलिंगनाने होते. या दोघांचे ऐक्य ऐकून त्या श्रावण सुखाने देहमान हरपणारा संजय ज्ञानदेवानी चित्रित केलेला आहे. जणू श्रीकृष्णाने संजयालाच अलिंगन दिलेले आहे असा भास संजयाला झालेला आहे. श्रीकृष्णार्जुनासारखीच संजयाची स्थिती झालेली आहे अशी कल्पना करून संजयाला आलेल्या अष्टसात्विक भावाचे चित्रात्मक वर्णन करतात --

रोमांच जव फरके । तव तव अंग सुरके ।
 स्तंभ स्वेदाते जिंके । एकला कंपु ॥
 अद्रयानंदस्पर्श । दिढी रस्मय जाली असे ।
 ते अश्रू नव्हती जैसे । द्रवत्त्वचि *
 किंबहुना सात्विका भाग । चाचरू माहता उमेठा ।
 संजयो जालासे चोहटा । संवादसुखाचा* (१८। १६०३, ४, ६)

श्रीकृष्णार्जुनाच्या मिलनाचा आणि संवादाचा संजयाच्या पनावर जो परिणाम झाला त्याचे चित्रात्मक वर्णन करून संजयाचे अमिनव दर्शन घडवितात. या बरोबरच श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाचे वारंवार स्मरण करून समाधीवस्थेतून जागृतावस्थेत व जागृत अवस्थेतून समाधीवस्थेत जातो व त्या संवादाचे वर्णन करित राहतो असे रोमांचकारी चित्रण ज्ञानदेवानी केलेली आहे यामुळे ही व्यक्तिरेखा आल्हाददायक व प्रभावी वाटते.

श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाचा संजयावर पडलेल्या प्रभावाचे ज्ञानदेव काव्यात्मक वर्णन करतात --

राया हे बोलता विस्मित होये । तेणोचि मोहावला ठाये ।
रत्नी की रत्नकिळा ये । झाकोळित जैसी *
तैसा शरीराचिया स्मृती । तो संवादु संजय चिपी ।
धरी आणि पुढती । तेचि होय (१८। ६१३, १५)

मवताच्या संरक्षणासाठी सारथ्य करणाऱ्या श्रीकृष्णाचे प्रेम अद्भूत आहे. त्याहीपेक्षा श्रीकृष्णार्जुन संवादाने स्वतःचे देहमान हरपणाऱ्या संजयाचे श्रीकृष्णावरील प्रेम अद्भूत आहे.

नैतिक बळ प्राप्त झालेला संजय --

शैक्षाणिकदृष्टीकोनातून ज्ञानेश्वरीचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. ईंदापूरकर यांनी केलेला आहे व ज्ञानेश्वरी शैक्षाणिक विचाराचा महान ^{साधक} ग्रंथ आहे हे त्यांनी साधार सिध्द केलेले आहे. संजय हा आदर्श विद्यार्थ्याचा नमुना आहे असे त्यांनी आपल्या लेखात नमूद केलेले आहे. तर एक श्लोकी गीता - त्याचे शैक्षाणिक महत्त्व या लेखात महेश मुनी म्हणतात शिक्षणात प्रचंड बळ असते ते बळ विद्यार्थ्यांच्यात निर्माण होणे हा शिक्षणाचा मुख्य उद्देश आहे. श्रीकृष्णाच्या गीता श्रेवणाने संजयामध्ये शैक्षाणिक बळ निर्माण झालेले आहे असा त्यांचा निष्कर्ष आहे. आपण सतत नीतीच्या बाजूने राहिले पाहिजे तर यश आपलेच, सत्य, शिव आणि सुंदर हे एकमेकांपासून दूर करताच येत नाहीत. सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचे सार यातच दडले

आहे. चांगला शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांला याच मार्गाने नेईल तर त्याचे व त्याच्या विद्यार्थ्यांचे केवळ मलेच होईल असे नव्हे तर त्याच्या जीवनाचे सार्थकही होईल. चांगल्या शिक्षणाचे बळ संजयाच्या रूपाने स्पष्ट होते. तो बाहू वर करून कैरवाधिपतीला बजावू शकतो. हे धाडस कसे प्राप्त झाले ? श्रीकृष्ण गीता सांगत असताना स्वरूप होऊन तन्मय होऊन तो ऐकत होता आणि अनुभवत होता यामुळे प्रत्यक्षा राजाला झापण्याची ताकद त्याच्यात निर्माण झाली. शिक्षणाने हेच निर्माण व्हावे अशी अपेक्षा आहे. २

महेश मुनी म्हणतात ते बरोबर आहे. सतत नीतीच्या बाजूने राहिल्यास यश मिळते. संजय हा धृतराष्ट्राचा नोकर होता परंतु तो पांडवांचा चाहता होता. सुरुवातीपासून तो पांडवांचीच बाजू पाहत आलेला आहे. गीता श्रवणाने संजयामध्ये इष्ट तो परिणाम झालेला आहे. सत्याचे दर्शन घडल्याने आनंदीत झालेला आहे या आनंदाच्या भरतच धृतराष्ट्राला म्हणतो 'मग हर्षभिरात उठून म्हणाला राजा, श्रीहरीचे विश्वरूप दर्शन होऊनही तू जागच्या जागी स्वस्थ कसा राहू शकतोस ? न पाहता जे दिसते जे नाही म्हटले तरी असते व विसरू जावो तोच त्याचा आठव, मग त्याला कसे टाळता येईल ? ते विश्वरूप पाहून काय हा चमत्कार असे म्हणण्यालाही अवसर नाही तोच त्या आनंदाच्या महापुरात वाहून गेलो. त्याप्रमाणे श्रीकृष्णार्जुन संगमात स्नान करून संजयाने अहंकाराची तिलांजली दिली. त्याप्रसंगी अनावर आनंदाने तो काही अलौकिक माणणही करी व सद्गदित कंठाने वारंवार कृष्णार्जुनोच्चार चालत असे.'

संजयाची विद्वता --

ज्याचे सेवकच पत्करलेले आहे त्या धृतराष्ट्राचा म्हणजे कैरवाचा परामव अटळ आहे. परंतु आपल्या मुलांचा विजय होईल व व्हावा अशी स्वार्थी अभिलाषा बाळगून युद्धाच्या निर्णयाकडे लक्षा लागून राहिलेल्या धृतराष्ट्राला तुझा परामव होत आहे हे सांगण्याचे संजयाचे कैशाल्य वासाण्यासारखे आहे.

विजय कोणाचा होणार असे धृतराष्ट्राने विचारले असता संजयाने दिलेले उत्तर संजयाच्या चतुराईचे विद्वतेचे काव्यात्मकतेचे स्पष्टवक्तेपणाचे व श्रीकृष्णावरील

निःस्सीम मक्तीचे निदर्शक आहे. संजय म्हणतो 'कोण बलवान की कोणाचे सैन्य अधिक ते मला काही समजत नाही, की ज्याच्या आयुष्याची दोरी मजबूत असेल तोच जगणार --

चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभु तेथे अंबिका ।
 सत तेथे विवेका । असणे की जी ।
 दया तेथे धर्म । धर्म तेथे सुखागमु ।
 सुखी पुरुषोत्तमु । असे जैसा ॥
 वसंतु तेथे वने । वन तेथे सुमने ।
 सुमनी पालिंने । सारंगाची ॥
 गुरू तेथे ज्ञान । ज्ञानी आत्मदर्शन ।
 दर्शनी समाधान । आधी जैसे ।
 माग्य तेथ विलासु । सुख तेथ उल्लासु ।
 हे असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथे ॥ (१८ । १६३२३४३७)

श्रीकृष्ण म्हणजे मूर्तिमंत विजय, तो ज्याच्या पक्ष्याला असेल, त्या पक्ष्याला निश्चय करून विजय आहेच. अर्जुन स्वतः विजय नावाने प्रसिद्ध आहेच. विजयस्वरूप श्रीकृष्ण भगवान त्याच्या बाजूला आहेत. भगवान तेथे विजयश्री आहेच. ज्याला लक्ष्मी नारायण सारखे समर्थ मायबाप आहेत त्याच्या गावची सामान्य झाडेही कल्पतरू पेंजिने का जिंकणार नाहीत ? राजा थोडा विचार कर अरे त्याच्या गावच्या सर्व नद्याही अमृत वाहिन्या झाल्या तर त्यात नवल ते काय ? तो मक्त जे काय बोलेल ते शब्द वेदलुब्ध सुराल समजावे तो देहधारी आहे तेथवर सच्चिदानंदाची साकारमूर्ती म्हणून का न म्हणावा ? तो श्रीकृष्ण भगवान ज्याचा पिता व देवी लक्ष्मी ही ज्याची जननी आहे म्हणून ज्या पक्ष्याच्या बाजूने तो लक्ष्मीवल्लभ उमा आहे तेथे सर्व सिध्दी सहज आहेत. इतकेच मला समजते. दुसरे तिसरे मी काहीही ओळखत नाही. देवाच्या शक्तीच्या प्रसादानेच पार्थ देवापेक्षा मोठा वाटतो पण तशी भक्तिस्तुती करणे हेही वस्तुतः देवाचाच गौरव होय. आणि पुत्राने सर्व गुणातात आपल्यावर ताण करावी अशी पित्याची इच्छा असते तीच शिष्याच्या उत्कर्षाने सदगुरू

मगवान श्रीकृष्णाना पाहण्याचे माग्य लामले राजा फार काय सांगावे ? अशा प्रकारची कृष्णाकृपा ज्याच्यावर झालेली आहे तो पार्थ ज्या पक्ष्याचा अभिमान धरून उभा आहे तेच विजयस्थान होय. ह्यात तुला संदेह कसला ? अरे तेथे नसणारा विजय तो विजयच नव्हे असे जाण. म्हणून जेथे श्री तेथे श्रीमंत श्रीपति जेथे तो पंडुपुत्र तेथे सर्व जग आणि उत्कर्ष तेथेच श्रीव्यासाच्या बोलण्यावर जर तुमचा विश्वास असेल तर मी सांगितले ते निश्चित होय असे समजा.

जेथ तो वल्लभु । जेथ भक्तकदनु

तेथ सुख आली लागु । मंगळाचा ॥

या बोला आन होये । तरी व्यासाचा अंकु न वाहे ।

ऐसे गाजोति बाहे । उद्दिती तेणे ॥

एवं मारताचा आवाका । आजूनि श्लोका येका ।

संजये कुरूनायका । दिधला हाती ॥ (१८ । १६५७ ते ५९)

पुत्रमोहांध पिता धृतराष्ट्र --

प्रास्ताविक --

महामारत हा कुरूवंशाचा इतिहास आहे. संहित होऊ पाहणारा कुरूवंश व्यासाच्या वीर्यदानातून असंहित राहिलेला आहे. राज्यपदाच्या प्राप्तीसाठी कुरूवंशातील धृतराष्ट्रपुत्र कौरव व पंडुपुत्र पांडव यांच्यातील संघर्षाची परिणती युध्दात होऊन धृतराष्ट्राचा कुलक्षय झाला व पांडवांचा कुलोदय झाला. व्यासांनी कौरव-पांडवांची जीवनचरित्रे जन्मापासून तहत मृत्यूपर्यन्त चित्रित केलेली आहेत. व्यासांचा कौरव-पांडवांशी रक्ताचा संबंध आहे. कौरव पांडवांचा इतिहास व्यासांनी तटस्थपणे लिहिलेला आहे. हा इतिहास लिहिताना त्यांनी स्वतःच्या आत्मनिष्ठेला कुठेही धक्का पोचू दिलेला नाही, त्यामुळे महामारतातील व्यक्ति - रेखांना झाळाळी प्राप्त झालेली आहे. या झाळाळीचे तेज आजही आपणाला दिपवत आहे. व्यासांनी कौरवांवर किंवा पांडवांवर अन्याय केलेला नाही. फक्त त्यांच्या कर्माची फळे त्यांना करीत मोगावी लागली याचे प्रामाणिक चित्रण केलेले आहे.

व्यास निर्मित धृतराष्ट्र या व्यक्तिरेखेच्या स्वभाव चित्रणाविषयी सिध्देश्वरशास्त्री चित्राव आपल्या 'प्राचीन चरित्रकोश' या चरित्रकोशात म्हणतात अशांत, शंकाकूल आणि द्विधा स्वभावाचा अंध आणि अर्पण राजा या नात्याने याचे स्वभावचित्रण श्री व्यासानी रंगविलेले आहे. अंध व्यक्तीमध्ये प्रत्यही दिसणारी लाचारी, परावलंबित्व आणि परप्रत्ययनेय बुद्धी तसेच संशयी स्वभाव आणि मानभावीपणा या स्वभाव दोषांचा परिपाक याच्या व्यक्तिमत्वात पहावयास मिळतो.

हा वरकरणी कैरव आणि पांडव यांच्यावर सारखेच प्रेम असल्याचा देखावा करीत असला तरी प्रत्यक्षा आचरणात मात्र स्वपुत्रांचा पक्षापातीच राहिला. युधिष्ठिराच्या सात्त्विकतेबद्दल यास आदर वाटत असला तरी प्रत्यक्षात मात्र राज्यलोभी स्वपुत्रांच्या तामसीपणावर याने आजन्म पांघरुनच घातले. अर्पणत्वामुळे जे राज्यसुख स्वतःस मोगावयास मिळाले नाही ते आपल्याला पुत्रांना मिळालेच पाहिजे या एकाच तामसी हट्टामुळे उत्तर आयुष्यात यास ग्रासले होते. त्यामुळेच हा वृध्द आणि अर्पण असूनही याच्याविषयी अनुर्कपा अथवा सहानुभूती वाटत नाही.

याचा मूळ स्वभाव अत्यंत साधा असून सदगुणांचा आणि सदगुणी व्यक्तींचा हा चाहता होता श्रीकृष्ण आणि विदुर यांच्याशी हा आजन्म नम्रतेने वागला. तथापि दुर्योधनाच्या तामसीपणाचा जबरदस्त पगडा याच्यावर बसल्याने याच्या सदगुणांचा विकास होऊ शकला नाही. ३

गीतेची सुरुवात धृतराष्ट्राच्या श्लोकाने होते. यानंतर मात्र धृतराष्ट्राचा एकही श्लोक नाही. धृतराष्ट्र संजयमुखातून फक्त गीता ऐकत राहतो. यामुळे गीतेमध्ये धृतराष्ट्राच्या भावभावनांचे चित्रण झालेले नाही, गीताश्रवणाचा धृतराष्ट्रावर काय परिणाम झालेला आहे त्याचेही चित्रण नाही. ज्ञानदेवानी मात्र आपल्या प्रतिभा सामर्थ्याने धृतराष्ट्राच्या मनावर गीताप्रसंगाचा काय परिणाम झाला, संजयाने श्रीकृष्ण व अर्जुन यांची स्तुती केली व आपल्या पुत्रांचे कौतुक केले नाही. त्यांचा पराक्रम सांगितला नाही म्हणून धृतराष्ट्राची मनःस्थिती कशी बिघडली

याचे चित्रण ज्ञानदेवानी केलेले आहे. एकूणच स्वपुत्राविषयी धृतराष्ट्राच्या मनात असणारी तीव्र आसक्ती याचे प्रगल्भ दर्शन ज्ञानेश्वर कसे पडवितात याचा मागोवा पुढीलप्रमाणे घेतलेला आहे.

पुत्रस्नेहे मोहितु धृतराष्ट्र --

धृतराष्ट्राचा मुळ स्वभाव चांगला आहे परंतु पुत्र मोहामुळे याच्या मुळ स्वभावाला वाव मिळालेला नाही. धृतराष्ट्राने कर्तव्याला महत्त्व देण्याऐवजी पुत्र स्नेहाला अतिरेकी महत्त्व दिल्याने पुत्रस्नेहे मोहितु अशी धृतराष्ट्राची प्रतिमा निर्माण झालेली आहे. महामारतीय युद्ध होण्यास अनेक कारणे कारणीभूत ठरलेली आहेत. त्यापैकी धृतराष्ट्राचा पुत्रस्नेह हे एक कारण आहे.

आशावादी धृतराष्ट्र --

या कुरूक्षेत्रावरील युद्धात कौरवांचा विजय होईल एक आशावादाची कलिका धृतराष्ट्राच्या मनात फुलत आहे, त्याचे चित्रण ज्ञानदेवानी केलेले आहे. यामुळे महामारतीय युद्धाविषयीचा धृतराष्ट्राचा आशावाद प्रकट झालेला आहे. कौरवांचा पराभव व विनाश अटळ आहे हे धृतराष्ट्राला अनेकानी सांगितलेले आहे. तरीही धृतराष्ट्राचा दुर्दम्य आशावाद हे विधिलिखित सत्य स्वीकारित नाही, उलटपक्षी आवेशपूर्ण आवाजात संजयाला म्हणतो की 'माझ्या मुलांच्या पराक्रमाचे वर्णन सांगून या युद्धाविषयी माझ्या मनात शंका आहे की माझ्या मुलांचा विजय होईल की नाही ते सांग --

आपल्या मुलांचा विजय होईल की नाही याविषयी धृतराष्ट्राचे मन शंकाकुल आहे त्यामुळे हा धृतराष्ट्राचा पुत्रमोह म्हणावा की आशावाद म्हणावा या विषयी संभ्रम आहे. परंतु अठराव्या अध्यायात धृतराष्ट्र कबूल करतो की सैन्यबलावर आपण विजयी होऊ असे मला वाटते --

मग म्हणो सांगे प्रस्तुत । उदयलेसे जे उत्कळित
ते कोणासी बा रे जैत । देईल शोखी ॥
ए-हवी विशीणे बहुतेक । आपुचे ऐसे मानसिक ।
जे दुर्योधनाचे अधिक । प्रताप सदा ॥

आणि येराचेनि पाडे । दळ्ही याचे देव्हडे ।
 म्हणति जेत पुढे । आणिल ना ते ॥
 आम्हा तव गमे ऐसे । मा तुझे जोतीण कैसे ।
 ते नेणो संजया ऐसे । तैसे सांग पा ०१६२७ ते ३०)

हा धृतराष्ट्राचा आशावाद दुबळा आहे. धृतराष्ट्राच्या दुबळ्या मनाचे हे माबडेपण आहे. ~~त्याच्या~~ त्याच्या पुत्राच्या पराक्रमावर व सैन्याच्या पराक्रमावर विश्वास असता तर कैरवांचे विजय होणार असे निःसंदिग्धपणे म्हटला असता. हा आशावाद व्यक्त करतानाही क्वरलेला आहे. धृतराष्ट्राच्या अंतरंगाचा ज्ञानदेवानी घेतलेला शोध धृतराष्ट्राच्या व्यक्तित्वेला उठावदार बनवितो. पुत्रस्नेह कोमल असतो परंतु पुत्रस्नेहाचा त्याग करणे अति कठीण असते हे धृतराष्ट्राने सिध्द केलेले आहे. परंतु पुत्रस्नेह जितका कोमल असतो तितक्याच कोमलतेने तोडता येतो हे ज्ञानेश्वरांच्या आर्ह-वडिलांनी दाखवून दिलेले आहे. धृतराष्ट्राला आपल्या पुत्रांच्या स्वार्थाचा मोह आवरता आलेला नाही म्हणूनच पुत्रस्नेह मोहितु धृतराष्ट्र .

पुत्र स्नेहाने मोहित झालेला धृतराष्ट्र अशीच धृतराष्ट्राची व्यक्तिरेखा ज्ञानदेवानी चित्रित केलेली आहे. संपूर्ण महाभारतामध्ये पांडवांच्याकडे दुर्लक्ष करून धृतराष्ट्राने आपल्याच पुत्रांचे कल्याण चिंतिलेले आहे, त्यामुळे पुत्रस्नेह मोहितु धृतराष्ट्र असे धृतराष्ट्राचे व्यक्तिचित्र चित्रित करण्याचे ज्ञानदेवांचे चातुर्यवादातीत आहे. गीतेच्या पहिल्या श्लोकाच्या माष्याची सुरुवातच ज्ञानदेव --

तरी पुत्रस्नेहे मोहितु । धृतराष्ट्र असे पुसतु ।

म्हणे संजया सांगे मातु । कुक्षीत्राची (१ । ८५)

या ओवीने करतात --

चौदाव्या अध्यायात श्रीकृष्ण ' ब्रह्म म्हणजे काय' या विषयावर गंभीरपणे सांगत आहेत. तेव्हा नीट ऐका असे संजय धृतराष्ट्राला म्हणतो परंतु धृतराष्ट्राचा पुत्र स्नेह उफाळून येऊन संजयाला म्हणतो --

माझी अवसरी ते फेडी । विजयाची सांगे गुढी ।
येऊ जीवी म्हणे सांठी । गोठी चिया (१४। ४१०)

कृष्ण काय म्हणतो हे तुला विचारलेले नाही. माझ्या मुलाचा पराक्रम मला ऐकव. या वर्णनातून पुत्रमोहांक्ति धृतराष्ट्र साकार होतो.

अठराव्या अध्यायाच्या शेवटी धृतराष्ट्राला सकृत्दर्शनी वाटते की कैरवांचाच विजय होईल परंतु त्याचे पुत्रप्रेम संजयाचेही मज अजमावू पाहते. गीता श्रवणाच्यावेळी धृतराष्ट्राचे चित्त आपल्या मुलांचा विजय होईल की नाही या कुंशकेतव गुरफटलेले आहे. पुत्र स्नेहाने वाया गेलेला धृतराष्ट्र चित्रित करून ज्ञानदेवानी धृतराष्ट्राची व्यक्तिरेखा जीवंत केलेली आहे.

दुर्दैवी धृतराष्ट्र --

श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाची सुरस कथा संजय धृतराष्ट्राला ऐकवत आहे. परंतु ही सुरसता धृतराष्ट्राला रुचत नाही शिवाय युध्दकथाची मागणी करित आहे ' देव आला द्यायला पण पदर नाही घ्यायला ' अशी धृतराष्ट्राची अवस्था झालेली आहे. धृतराष्ट्राच्या या स्वमावापुढे व दैवगतीबद्दल संजय हतबल झालेला आहे तो धृतराष्ट्राच्या दैवगतीबद्दल मनातल्या मनात म्हणतो --

संजय विस्मयो मानसी । आहा करुनि सरिसी ।
म्हणे कैसे पा दैवसी । द्वन्द्व यया (१४। ४११)

दैववानाला प्राप्त होणारी सर्व सुखे धृतराष्ट्रासमोर उभी असतानाही धृतराष्ट्र मात्र त्यांचा स्वीकार करित नाही. परमेश्वराची लीळा किती अजब असते ? याचे प्रत्यंतर या ठिकाणी येते. धृतराष्ट्राने कोणाबरोबरही युध्द केलेले नाही तो योध्दाही नाही तरी पण युध्दकथा आवडतात कारण कैरवपांडवाच्या सुख होणा-या युध्दात कैरवांचा विजय होईल असे धृतराष्ट्राला वाटते हे युध्द लवकरात लवकर संपवून आपल्या पुत्राने राज्यासनावर विराजमान झालेली वार्ता ऐकण्याची अतृप्त

इच्छाच हे सारे करवून घेत असावी. धृतराष्ट्राचे दुर्भाग्य किती मोठे हेच यातून सूचित होते.

धृतराष्ट्र हा खरोखरच दुर्दैव्याचा पुतळा होता .जन्माअगोदर वहील वारले. नियोगपध्दतीने जन्म झाला. जन्मताच अंध जन्मला. ज्येष्ठ असूनही अंधपणापुळे राज्यसिंहासन मिळाले नाही. लग्न ठरताच पत्नीने डोळ्यावर पट्टी बांधून घेतली. मुलांची हेळसांड झाली. पंडुला पहिलापुत्र झाला. दुर्योधनाचा युवराज पदाचा हक्क गेला. पोटाला आलेल्या संततीने कुलक्षाय मांडला. युध्दात सर्व पुत्रांचा विनाश झाला. कुलदीपकही उरला नाही. जन्मत्यापासून तहत मरेपर्यन्त दुर्दैव्याची आणि दुःखाची मालिकेमागून मालिका सुरू होते. सुख म्हणतात ते आजन्म मिळत नाही.

आतही अंधळा --

श्रीकृष्णार्जुन संवादाचा खटा मोठा आनंदाचा क्षण प्रथमतःच जीवनामध्ये आलेला आसतानाही याचा उपभोग धृतराष्ट्र घेत नाही. काही माणसांचे स्वभावच असे असतात. धृतराष्ट्राची ही स्थिती पाहून संजयाला वाईट वाटते व मनाशीच म्हणतो --

की संजयो दुखवेलनि अंतःकरणे । म्हणातसे नवल नव्हे दैव दवडणे ।
हा जीवे घाडसा आहे मी म्हणे । तव आतुही अंधळा (१०।३२९)

दैव योगाने लाभ होत असता दवडणे हे आश्चर्यच पण हा बाहेर जसा अंधळा आहे तसा आतही अंधळा आहे.

अपरिवर्तनीय अरसिक श्रोता --

धृतराष्ट्राचा जो मुळस्वभाव आहे. साशंक, चंचल, स्वार्थी, दुबळा या स्वभावात गीता निरूपणाने परिवर्तन झालेले नाही. धृतराष्ट्राला गीतानिरूपणात रस नसून युध्दकथा ऐकण्यात रस आहे, त्यामुळे अरसिक श्रोता असे धृतराष्ट्राचे चित्र स्पष्ट झालेले आहे. इतर व्यक्तिचित्रणाशी तुलना केल्यास धृतराष्ट्राची व्यक्तिरेखा अपरिवर्तनीय स्वभावाचा अरसिक श्रोता होता याची प्रचिती येते.

सर्व वक्तृत्व गुणांच्या ईश्वरी देणाऱ्या लामलेले ज्ञानदेव हे श्रोत्याची ऐकण्याची इच्छा तृप्त करणारे वक्ते आहेत. श्रोत्यांच्या श्रुतृत्वावर वक्त्याचे वक्तृत्व आवलंबून असते. जर वक्ता उदास व अरसिक असेल तर वक्तृत्वाला फुटलेला ज्ञानाकूर सुकून जातो. याचे प्रत्यंतर धृतराष्ट्राच्या व्यक्तिरेखेतून ज्ञानदेव देतात. संजयाचे दुर्भाग्य धृतराष्ट्रासारखा अरसिक श्रोता मिळाला. श्रीकृष्णार्जुनाचा संवाद संजय तन्मय होऊन सांगत आहे. परंतु धृतराष्ट्र संजयाला साथ देत नाही. श्रीकृष्णार्जुनाचा संवाद संजयाने धृतराष्ट्राला ऐकविला हा संवाद धृतराष्ट्राला प्रबोधनकार ठरलेला असणार या आनंदाने संजय धृतराष्ट्राला म्हणतो, अहो ऐकित असे की अवधारा । परंतु संजयाचे माणण ऐकून धृतराष्ट्रावर काय परिणाम झालेला आहे या विषयी चटकन संजयाच्या वाक्याला जोडूनच ज्ञानदेव म्हणतात, तव ह्या बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी का पुरा । तैसा उठायि असे (९ । ५२२)

पाण्यात बसलेला रेडा पूर जरी आला तरी पाण्यातून बाहेर येत नाही तद्वत श्रीकृष्णार्जुनाचा संवादरूपी महापूर आलेला असताही पुत्रमोहाच्या ढबक्यातून धृतराष्ट्र बाहेर येत नाही यामुळे संजयाची अवस्था विचित्र झालेली आहे. संजय एकीकडे श्रीकृष्णार्जुन संवादद्वारे आनंदाने उंचबळतो आणि चटकन धृतराष्ट्राच्या स्वभावाने हताश होतो. अरसिक वृत्तीचा श्रोता मिळाल्यानंतर वक्त्याच्या मनाची काय संसेहोलपट होते याचे सुस्पष्ट चित्रण धृतराष्ट्राच्या अरसिकतेचा समाचार घेतलेला आहे. ज्ञानदेव म्हणतात --

तेथ संजये माथा तुक्लिा । अहा अमृताचा पाऊस वर्षाला ।

की हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गावा

त-ही दातारु हा आयुवा । म्हणैगानि हे बाल्ता मेळेल वाचा ।

काय कीजे ययाया । स्वमावैचि ऐसा (९ । ५२३ — २४)

गीतानिरूपणाचा धृतराष्ट्राच्या वृत्तीवर काही एक परिणाम झालेला नाही त्यामुळे संजयमुखातून ज्ञानदेवानी शोराच मारला की याचा स्वभाव असा की

यामध्ये परिवर्तन होणार नाही. 'शुभ जळेल पण पिळ जाणार नाही' असा धृतराष्ट्र या ठिकाणी चित्रित झालेला आहे.

धृतराष्ट्राला श्रीकृष्णार्जुनाचा संवाद आवडलेला नाही याविषयीची स्पष्ट कल्पना त्याने संजयाला दिलेली आहे तो म्हणतो की श्रीकृष्णार्जुन काय बोलतात हे मी तुला विचारलेले नाही, पुढे उर्मठपणे म्हणतो की तुला हे विचारलेच कोणी ? मग त्यांचे वर्णन का केलेस ? पाझ्या मुलांचा पराक्रम सांग (१४ । ४०९-१०) वक्त्याने निवडलेला विषय श्रोत्यांना आवडत नसेल तर वक्ता आणि श्रोता यांचे नाते कसे बिघडते याचे दर्शन ज्ञानदेव घडवितात.

श्रीकृष्णाने अर्जुनाला कुरूक्षेत्रावर जसजसा बोध केलेला आहे तसाच तो धृतराष्ट्राला ऐकविणे हे संजयाचे काम आहे. हाच त्याचा विषय आहे. तेव्हा प्रस्तुत विषयात श्रीकृष्णाने अर्जुनाला केलेला बोध महत्वाचा आहे. धृतराष्ट्र पुत्रांचा युध्दपराक्रम या ठिकाणी अप्रस्तुत आहे याचे मानही धृतराष्ट्राला राहिलेले नाही. श्रीकृष्णाविषयी नम्रतेने बोलणारा आणि वागणारा धृतराष्ट्र पुत्रस्नेहाने स्वतःवरचे स्वतःचेच नियंत्रण सुटलेल्याने आपल्या व्यक्तिमत्त्वातील दोष कमी करू शकला नाही.

स्वजनांच्या मोहाने कर्तव्यच्युत झालेला अर्जुन गीता श्रवणाने कर्तव्य सन्मुख झाला. धृतराष्ट्र मात्र स्वतःच्या अपप्रवृत्तीना क्षतपाणी घालत गेल्याने स्वःदोषांची वाढ करित अधिकच अरसिक झाला. स्वजनांच्या मोहजालातून अर्जुन बाहेर पडला, धृतराष्ट्र मात्र पुत्रस्नेहात अधिकच फसत गेला आणि दुःखाला करणीमूत ठरला अशी परस्पर विरुद्धी व्यक्तिचित्रे चित्रित झाल्याने या व्यक्तिरेखा रोमांचकारक व उद्बोधक वाटतात.

समारोप --

संजय व धृतराष्ट्र या परस्परविरोधी मूषिका असणा-या व्यक्तिरेखा आहेत. संजयाच्या मनामध्ये श्रीकृष्णार्जुनाविषयी पराकोटीचा आदरभाव व प्रेम

आहे. धृतराष्ट्राच्या मनात श्रीकृष्णाविषयी नम्रभाव आहे परंतु अर्जुनाविषयी द्वेषबुद्धी आहे. व्यासकृपेने श्रीकृष्णार्जुन संवादाचा लाभ मिळाला त्यामुळे जीवन कृतार्थ झाले असे संजय मानतो. तर धृतराष्ट्र युद्धात कोणात्यावेळी काय घडते ते सांग असे संजयास बजावून हा प्रसंग टाळण्याचा प्रयत्न करतो कारण स्वपुत्राचा गुणगौरव त्यामध्ये झालेला नाही. श्रीकृष्णार्जुन संवादाचा प्रसंग संजयास प्रस्तुत वाटतो व धृतराष्ट्रास अप्रस्तुत वाटतो. या युद्धामध्ये पांडवांचा विजय होणार याविषयी संजयाची भूमिका निश्चित आहे तर या युद्धात कौरवांचा विजय होईल असे धृतराष्ट्र निःसंदिग्धपणे सांगत नाही म्हणजेच त्याच्या मनात अनिश्चितता आहे. श्रीकृष्णार्जुन संवाद कथनाने व श्रवणाने संजयाचा अहंकारादी दुर्गुण नष्ट होतात व या प्रसंगाने त्याला अनावर आनंद होतो. या प्रसंगाचा तो चवीष्टपणे उपभोग घेतो तर धृतराष्ट्र या प्रसंगाला अप्रसंग म्हणतो त्याला हा प्रसंग बेचव वाटतो.

संजय व धृतराष्ट्र यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील परस्परविरुद्धी भूमिका, वैचारिकता व मानसिकता यांचे दर्शन त्यांच्या संवादात करून परस्परविरुद्धी असणाऱ्या व्यक्तिरेखा चित्रित केलेल्या आहेत. यामुळे या व्यक्तिरेखांच्या संवादातून नाटयात्मकता निर्माण झालेली आहे. धृतराष्ट्र उघडपणे संजयाच्या श्रीकृष्णार्जुन-विषयीच्या भूमिकेला विरोध दर्शवितो तर संजय आश्रित असल्याने मनातल्या मनात धृतराष्ट्राच्या चुकीच्या भूमिकेचे विश्लेषण करतो. संजय व धृतराष्ट्र यांच्यातील श्रीकृष्णार्जुनसंवादकनाविषयीच्या अंतरीक, मानसिक संघर्षाची समाप्ती संजयाने बाहु उभारून जिंकले श्रीकृष्ण आणि अर्जुन तिकडेच विजय आणि हे माझे बोल खोटे ठरतील मी व्यासांचा शिष्य नव्हेच असे सांगून करण्यात ज्ञानदेवानी आचित्य साधले आहे, त्यामुळे संजय व धृतराष्ट्र या व्यक्तिरेखा सस्मरणीय झालेल्या आहेत.

संदर्भ

- १ डॉ. चित्राव सिध्देश्वरशास्त्री - "प्राचीन चरित्र कोश",
प्रथम खंड, १९६८, पृ. ५९६-५९७
- २ मुनी महेश, "महाराष्ट्र मराठी अध्यापक त्रैमासिक, ज्ञानेश्वरी आणि
शिक्षाण विशेषांक, मधील "एक श्लोकी
गीता - त्याचे शैक्षणिक महत्त्व"
हा लेख, वर्ष १२, अंक १, सप्टेंबर, १९९२,
पृ. १३.